

DEYİŞ

Türk halk edebiyatı ve mûsikisinde
türkü, mâni, koşma gibi
nazım şekilleriyle yazılan ezgili
şiiir türlerinin genel adı.

Türkçe de-mek fiilinden türetilmiştir. Anadolu'nun birçok yerinde aynı kökten gelen değişik şekillerine rastlanan kelime sözlükte "söz söyleyiş, anlatma biçimi, üslûp; halk edebiyatında türkû, destan, nefes, tekerleme, koşma gibi hece vezniyle yazılmış şiirlerin genel adı; beste, makam; tarikat esaslarına uygun olarak söylenmiş şiir; halk şairlerinin karşılıklı mâni, türkû, ezgi söylemesi" gibi anlamlara gelmektedir. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde "deyiş doğdurmak, deyiş düzmek" gibi tabirler türkû ve ağıt yakmak mânasında kullanılmaktadır. Ayrıca bazı yörelerde kadınların tek başına veya karşılıklı söyledikleri mânilere de deyiş adı verilmektedir. *Dîvânü lügâtî't-Türk* ve *Kutadgu Bilig*'de bulunmayan deyiş kelimesine Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin (ö. 1273) Türkçe bir gazelindeki "Hemmin çakır içen men hem min tiyîş bilür men" mısraında "tiyîş" şeklinde rastlanmasından hareketle kelimenin XIII. yüzyıldan itibaren Anadolu'da kullanılmaya başlandığı söylenebilir. Daha sonraki yüzyıllarda meydana getirilen eserlerde ve cönklerde, anonim halk edebiyatı ve âşık edebiyatı metnlerinin üzerine bu kelimenin "deñiş, deniş, değiş" imlâlarıyla yazıldığı da görülmektedir.

Türk halk edebiyatında hece vezniyle ve ezgi eşliğinde söylenen manzumeler için kullanılan deyiş öğretici, eğitici, öğüt verici konular yanında daha çok Alevî-Bektaşî edebiyatı ve mûsikisinde dinî-tasavvufî inancı ve tarikatın ilkelerini anlatan şiirlerin genel adıdır. Şehir Bektaşiliğinde bestelenmiş manzumelere "nefes" denilmesine karşılık daha çok Doğu Anadolu'da görülen köy Bektaşiliğinde deyiş kelimesi yaygındır. Öte yandan bilhassa Sivas, Tokat, Çorum, Malatya, Tunceli, Maraş, Muş, Erzincan ve yörelerindeki saz şairleri (âşıklar), kendilerine ait şiirlerin veya eski âşıkların mahallî ezgi kalıplarına uydurarak söyledikleri şiirlerinin bir bölümüne de deyiş adı vermektedirler (bk. ÂŞIK MÜSİKİSİ). Halk arasında "deyişçi, deyişatçı" gibi sıfatlarla anılan şairlerin, çoğunlukla mahlas kullanmadan söyledikleri ağıtmersiye türü şiirler de deyiş olarak ad-

landırılır. Ayrıca halk dilinde âşıkların aynı ayağı kullanarak karşılıklı şiir söylemelerine Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da "deyişme" (atışma) adı verilir. Âşık edebiyatı ve mûsikisinde geniş bir yeri olan deyiş günümüzde "âşıklık" denilen bir başka tür ile karıştırılmaktadır. Halk arasında yaygın olmayan bu terim, son elli yıldan bu yana özellikle halk mûsikisi sanatçıları tarafından kullanılmaktadır. Âşıklık, aslında âşık tarzı çalıp söylemeyi simgeleyen üslûbun adıdır.

Geniş bir repertuvar oluşturan deyişlerin koşma nazım şeklinde yoğunlaştığı bilinmektedir. Özellikle âşık tarzı deyişler sekizli ve on birli hece vezniyle, anonim halk edebiyatı içinde yer alan deyişler ise beş, yedi, sekiz ve on bir heceli kalıplarla söylenmektedir. Âşık mûsikisinde hece vezni dışında daha çok aruzun remel bahrinde "fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün" kalıbı ile söylenmiş deyişler de vardır.

Türk halk mûsikisi içinde yer alan deyişler ya vokal (ses) veya vokal-enstrüman beraberliğiyle söylenir. Deyişlerin koro halinde okunduğu durumlar ise nâdirdir. Türk halk mûsikisinin iki büyük formu olan uzun hava ve kırık havalardan her ikisinde de deyiş örneklerine rastlanmaktadır. Ancak uzun hava tarzında olan deyişler daha azdır. Ayrıca her iki formun birlikte kullanıldığı karma deyişler vardır ki bunlarda serbest kısım (uzun hava) daha çok ezginin başında yer alır.

Deyişlerin, karmaşık bir müzikal özellik göstermesi sebebiyle biçim olarak kesin kurallar içinde incelenmesi mümkün olmamaktadır. Genellikle sade bir melodi ile örülü olan deyişler en az dört, en çok on iki, nâdiren de on üç ses içerisinde seyrederler. Melodi seyri çoğunlukla inici, bazan da çıkıcı-inicidir. Deyişlerde uşşak, hüseyinî, karcığar, muhayyer, hicaz, rast gibi basit makamların yanında segâh, nikriz, sabâ gibi birleşik makamların da kullanıldığı görülmektedir. Ancak bu makamların hiçbirisi başlı başına klasik mûsikideki makam özelliklerini taşımayıp daha çok halk sanatçısının kendi muhayyilesinde şekillendiği çeşniler olarak görülür. Bu çeşniler, mahallî sanatçılar tarafından çeşitli melodi kalıpları halinde tesbit edilmiş olup aynı ezgi ile değişik pek çok şiir türü ve âşık deyişi okunabilmektedir.

Deyişlerde iki, üç ve dört zamanlı ana usullerle bunların üçerli şekli olan altı, dokuz ve on iki zamanlı usuller kullanılır.

diği gibi beş-dokuz zamanlı birleşik usullerin değişik düzümlü biçimleri de kullanılmaktadır. Bu arada karma usullerde deyiş örneklerine de rastlanmaktadır. On-on dokuz, yirmi bir-yirmi üç, yirmi beş, otuz, otuz üç zamanlı usuller bunlara dahil edilebilir. Usullerde ve makamlarda yer alan örnekler halk mûsikisinin her formundaki deyişler için geçerlidir. Deyişlerin icrasında en fazla kullanılan enstrüman bağlamadır. Çeşitli ebatlardaki bağlamaların yanında def, darbuka, kemane gibi sazların da deyişlere eşlik ettiği görülmüştür.

Bugüne kadar resmî kuruluşların gerçekleştirdiği derleme çalışmalarında 2000'e yakın deyiş ezgileriyle birlikte tesbit edilmiştir. Ancak özel derlemelerin eklenmesiyle bu sayının daha da artması mümkündür.

BİBLİYOGRAFYA :

Derleme Sözlüğü, Ankara 1969, IV, 1446-1447; Güvâhî, *Pend-nâme: Öğütler ve Atasözleri* (haz. Mehmet Hengirmen), Ankara 1983, s. 123; Köprülü, *İlk Mutasavvıflar* (Ankara 1984), s. 246-247; a.mlf., *Edebiyat Araştırmaları I*, s. 210-211; Halil Bedi Yönetken, *Derleme Notları*, İstanbul 1966, s. 78-101; Abdülbâki Gölpınarlı, *Tasavvıftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İstanbul 1977, s. 95, 251-252; Orhan Şaik Gökyay, "Cönkler Üzerine", *Folklor ve Etnografya Araştırmaları*, İstanbul 1984, s. 123; Şükrü Elçin, *Akdeniz'de ve Cezayir'de Türk Halk Şairleri*, Ankara 1988, s. 175, 215; M. Şerefeddin [Yaltkaya], "Mevlânâ'da Türkçe Kelimeler ve Türkçe Şiirler", *TM*, IV (1934), s. 162; Mahmut İrtman, "Deyiş ve Deyişat", *TFA*, XVIII / 346 (1978), s. 8333; Melih Duygulu, "Nurhak Bektaşilerinde Nefes Söyleme Geleniği", *Cem*, sy. 13, İstanbul 1992, s. 24-25; "Deyiş", *TDEA*, II, 284; *ML*, III, 641; Öztuna, *BTMA*, I, 222.

MELİH DUYGULU

DEYLEM

(الديلم)

İran'ın kuzeyinde

Gilan eyaletinin bir bölümünü

teşkil eden, Hazar deniziyle

Kazvin arasındaki dağlık bölgenin
ve bu bölgede yaşayan kavmin adı.

Deylem'in sınırlarını tam olarak tesbit etmek oldukça güçtür. Zira bu sınırlar, Deylem halkının bu bölgeye sonradan ilhak ettikleri topraklar sebebiyle zaman zaman değişmiştir. Meselâ Büveyhîler'in zirvede olduğu IV. (X.) yüzyılda Deylem ismi Hazar denizinin güneyindeki bütün eyaletleri içine almaktaydı. İslâm coğrafyacılarından İstahrî, Deylem'in güneyde Kazvin, Azerbaycan ve Rey'in bir bölümü ile doğuda Taberistan